

Eski Çağ'da Muş

 SIRRI TİRYAKI^a

Geliş Tarihi: 09.05.2019 | Kabul Tarihi: 29.07.2019

Öz: Muş coğrafyasında insana dair ilk izler Paleolitik Çağ'a kadar inmiştir. Neolitik Çağda Van, Süphan Dağı (Tatvan), Bingöl ve Muş kaynaklarından elde edilen Doğu Anadolu kökenli obsidyenlerin Mezopotamya coğrafyasına taşınmasıyla birlikte Muş coğrafyasındaki insani faaliyetlerde artış yaşanmıştır. Kent ve devlet tarzı ekonomilerin belirmesi ve bürokrasi sınıfının ortaya çıkması gibi sosyolojik dönüşümlerin yaşandığı Kalkolitik Çağ'da Muş, Mezopotamya kökenli Halaf ve Uruk gibi kültürlerin etkisi altına girmiştir. Tunç Çağlarının başlamasıyla birlikte Muş coğrafyası günlük hayatta dair geçim ekonomisinde çoğunlukla hayvancılıkla geçinen ve göçebe hayat tarzına sahip çoban grupların kültürü olarak tanımlanan Karaz kültürünün yayılım alanları arasında yer almıştır. Tunç Çağının sonlarında ise hayvancılık faaliyetlerine dayalı göçebe yaşam tarzı varlığını devam ettirmiştir. Ancak bölge coğrafyasında etkili olan eskinin göçebe aşiret yapısı zamanla Uruadri ve Nairi Konfederasyonu şeklinde siyasal ve sosyal dönüşümler yaşamıştır ve Muş coğrafi sahası Nairi ülkesinin sınırları içerisinde yer almıştır. Urartu Krallığı'nın kuruluşu ile birlikte bölgedeki askeri ve insani hareketlilikte yoğunluk yaşanmıştır. Urartu sonrasında ise Muş ili Med, Seleukos, Part, Roma ve Sasani gibi devletlerin yayılım faaliyetlerine sahne olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Muş coğrafyası, Obsidyen, Halaf kültürü, Karaz kültürü.

^a Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
sirri_tiryaki@hotmail.com

Muş City in the Prehistoric Period

Abstract: The first traces belonging to humankind in Muş geography go back to the Paleolithic period. By the movement of the obsidians of the Eastern Anatolian region, which were obtained from the sources such as Van, Suphan mount (in Tatvan), Bingöl and Muş, into the Mesopotamia geography, an increase in human type activities in Muş geography in the Neolithic age. In the Chalcolithic period, when sociological changes such as the emergence of the city and state type economies and emergence of bureaucracy class, Muş province fell under the influence of the cultures such as Halaf and Uruk which were incident to Mesopotamia. With the beginning of the Bronze Age, Muş geography located at the range of Karaz culture defined as the cultures of shepherds' groups which had a nomadic lifestyle and whose people lived generally through the livestock sector. Moreover, it had maintained until the end of the Bronze Age. However, the nomadic clan structure of the past which was very effective in the regional geography transformed into the forms of Uruadri and Nairi confederations politically and socially by time, in this way, Muş geographical area remained inside the area of Nairi country. By the establishment of the Urartian Kingdom, an increase in military and human mobility was seen in the region. After the sovereignty of the Urartians, Muş witnessed the spreading activities of the states such as Med, Seleukos, Part, Roma, and Sassanid.

Keywords: Muş geography, Obsidian, Halaf culture, Karaz culture.

© Tiriyaki, Sırrı. "Eski Çağ'da Muş." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (2019), 75-114.

Giriş

Anadolu coğrafyası sahip olduğu stratejik konumu, elverişli iklim şartları, verimli arazileri ve zengin doğal kaynaklarından dolayı Paleolitik Çağ'dan modern cumhuriyete kadar geçen bütün zaman dilimleri boyunca aralıksız olarak insanoğluna ev sahipliği yapmıştır. Anadolu toprakları tarihin bütün dönemlerinde üzerinde yaşayan insanlara, geçim ekonomisinde kendi kendine yetinebilme fırsatını sunmuştur. Bu durum Anadolu topraklarının, tarihin farklı dönemlerinde aralıksız olarak farklı medeniyetlere barınak olmasını sağlamıştır. İnsana dair faaliyetlerin tarihin erken dönemlerine kadar inmesi ve günümüze kadar aralıksız devam etmesi bu coğrafyada uygarlığın gelişimine önemli katkılar sağlamıştır ve bu coğrafyayı kültür mozaiği haline getirmiştir. Doğu Anadolu ve Muş coğrafyası özeline baktığımızda ise Prehistorik Çağlardan itibaren bölgede insana dair izlere rastlanılmıştır.

Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasına göre nispeten daha düz arazi şartlarına, verimli topraklara ve önemli otlaklara sahip olan Muş coğrafyasındaki yerleşmelerin tarihi Prehistorik Çağlara kadar inmiştir. Doğu Anadolu Bölgesindeki beslenme ekonomisinde neredeyse en önemli geçim kaynağı olan hayvancılık için Muş coğrafyasının verimli koşulları bünyesinde barındırması, hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe grupların sürekli olarak bu bölgede varlıklarını sürdürmelerine neden olmuştur. Bütün bunların yanı sıra araştırma sahası, tarih öncesi dönemlerde Mezopotamya ve Kafkasya kökenli önemli kültür bölgelerinin içerisinde yer almıştır. Muş coğrafyasında insana dair izlerin tarihi derinliğine rağmen Doğu Anadolu coğrafyasının genelinde olduğu gibi Muş coğrafyası da arkeolojik açıdan hak ettiği ilgiyi bulamamıştır. Ele almış olduğumuz "Eski Çağ'da Muş" isimli bu çalışmamızda Güney Kafkaslar ile Kuzey Mezopotamya toprakları arasında bir geçiş kavşağına sahip olan ve Prehistorik Çağlarda Yakındoğu coğrafyasında ortaya çıkan kültür bölgelerine, coğrafi konum itibarıyla yakın olması gibi nedenlerden dolayı Muş coğrafyasının Eski Çağ tarihindeki

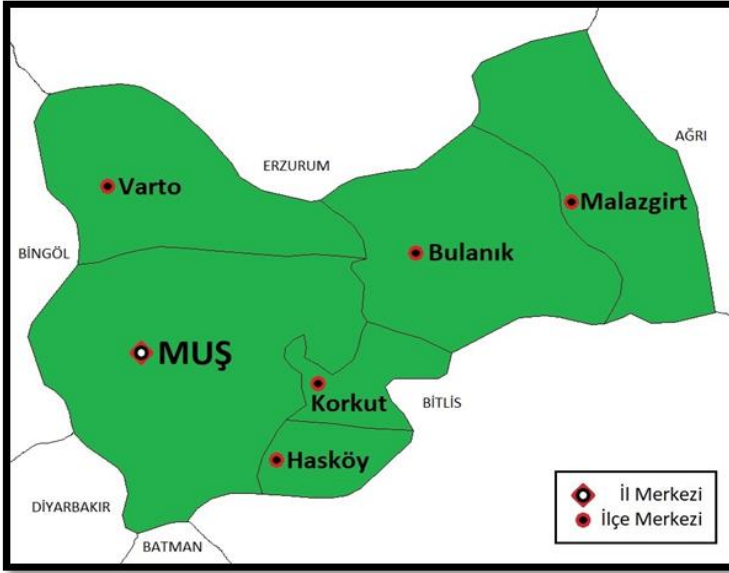
rolüne dair verileri ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca Dağlık Doğu Anadolu Bölgesinde kurulan Urartu Krallığı'nın ve Anadolu coğrafyasında güçlü bir egemenlik kuran Medlerin yanı sıra dünya imparatorlukları olarak tanımladığımız Akhaimenid, Seleukos, Part, Roma İmparatorluğu ve Sasani gibi dönemin en önemli askeri ve siyasi güçleri zamanında da Muş coğrafyası tarihi olaylara sahne olmuştur. Ve elbette ki bu gelişmeler de çalışmamızın ele aldığı konular arasında yer almıştır.

1. Muş'un Coğrafi Yapısı

Muş ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümünde yer almaktadır¹. Yaklaşık 8116 km² alanı kaplayan kent, doğuda Ağrı ve Bitlis, batıda Bingöl, kuzeyde Erzurum, güney ve güneybatıda ise Bitlis, Diyarbakır ve Batman illeriyle komşudur. Yüksek, engebeli ve eğimli olan dağlar ile alçak ve düz olan ovalar Muş ilindeki en önemli morfolojik üniteleri oluşturmaktadır. Dağlık alanlarda yükselti 3000 metreyi aşmaz: Şerafettin dağları (Şerafettin T. 2544 m), Akdoğan dağları (2879 m), Top dağı (2439 m), Muşgüneyi dağları üzerinde yer alan Karaçavuş dağı (2511 m) gibi. Ovalık alanlarda ise yükselti değerleri Muş (1250 m), Bulanık (1460 m) ve Malazgirt (1480 m) civarındadır. Bu morfolojik ünitelerin önemli bir kısmını oluşturan dağlar çoğu yerde dar ve derin vadiler tarafından parçalanmış, ovalık alanlar ise bu akarsuların taşkın yatakları haline gelmiştir. İlde çeşitli büyüklüklerde ovalar yer almasına rağmen, nispi yükseltinin fazla olması (1500 m'nin üzerinde) ekonomik faaliyetlerin zor koşullar altında sürdürülmesine neden olmaktadır².

¹ Kemal Kırarşan & M. Taner Şengün, "Bulanık-Malazgirt (Muş) Havzası'nda Arazi Kullanımının Zamansal Değişimi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 35, Aralık 2016, s. 479 - 491.

² Mehmet Emin Sönmez, "Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 55, 2010, s. 45 - 57.

Resim 1: Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümünde Yer Alan Muş İl'inin Coğrafi Sınırları (Harita Tarihçi Erol Yılmaz tarafından çizilmiştir)

Muş ilinin coğrafi lokalizasyonunda önemli bir konuma sahip olan Muş Ovası³ sahip olduğu 1650 km² yüzölçümüyle ülkemizin en büyük ovalarından biridir. Ovanın ortalama yüksekliği 1260 m civarındadır, uzunluğu 80 km genişliği ise 30 km'yi bulmaktadır. Muş Ovası Yöresi, aldığı ortalama 752 mm lik yıllık yağış miktarıyla Yukarı Murat Bölümü'nün en yağışlı alanını oluşturmaktadır. Muş coğrafyası, Bitlis Dağları üzerinde oluşan bol yağışlı bölgenin (1000 mm üzeri) devamı niteliğindedir. Bölgenin ortalama sıcaklığı 9.7 °C'dir. Türkiye'de karasallık derecesinin en yüksek olduğu yer Muş Ovası'dır. Bunun en önemli nedeni ise kış mevsiminde ortaya çıkan yüksek basıncın etkisiyle soğuk hava kütlelerinin havuzlanmasına bağlı olarak sıcaklığın kış mevsiminde -34,4 °C kadar alçalabilmesi ve yaz mevsiminde ise 41,6 °C'ye kadar yükselebilmesidir⁴. İklim, coğrafi çevrenin şekillenmesini sağlayan ve insana dair

³ İbrahim Atalay & Kenan Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 514.

⁴ Kenan Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, 2. Baskı, Biyosfer Araştırmaları Merkezi, Erzurum, 2013, s. 151-156.

yaşamsal şartları çok yakından etkileyen bir unsur olup, insan yaşamına etkileri sürekli olarak varlığını devam ettirmektedir⁵. Bu coğrafi ön kabullerden yola çıktığımızda Muş ilinin sahip olduğu iklimsel şartlar ilin coğrafyasındaki insani faaliyetler denklemini sürekli olarak etkilemektedir.

Muş Ovası'nda akan ve çevredeki dağlardan ovaya ulaşan akarsular, çeşitli vadilerin oluşmasına neden olmuştur. Özellikle Murat Nehri aktığı dağlık alanlarda yarma vadilerin oluşmasına neden olmuştur. Bu vadilerden en önemlisi Muş Ovası'nın kuzeyinde, Şerafettin Dağları ile Elçiler (Drahovi) Dağlarını birbirinden ayıran Murat Boğazı'dır. Bu vadi kuzey - güney yönünde ovaya açılan dik ve derin şekilde yarılmış bir boğazdır. Murat Nehri, kuzeyde Malazgirt ve Bulanık Ovalarını geçtikten sonra bu boğaz vasıtasıyla Muş Ovası'na ulaşır. Ayrıca dağlık alanlar üzerinden, özellikle Bitlis, Şerafettin ve Elçiler Dağları üzerinden Muş Ovası'na inerek, Murat ve Karasu Nehirlerine ulaşan derelerin açtığı küçük yarma vadiler de bulunmaktadır⁶. Muş coğrafyasında yer alan platolar, ilin yeryüzü şekilleri içinde en ağırlıklı olanıdır. Bu platolar il alanının % 37,9'unu oluşturmaktadır. Ve Murat vadisinin tabanıyla dağların dorukları arasında sıralanmıştır. Bu yöre aynı zamanda Doğu Anadolu'nun yoğun volkanik hareketler yaşamış, çok parçalı bir kesimidir. Yüksek sırtlar arasına yayılmış olan bu az dalgalı alanlar, kalın bir toprak tabakasıyla örtülüdür. Kuzey ve kuzeybatıdaki bol sulu ve otlulu bu platolar, ilin en yoğun şekilde kullanılan yaylak alanları durumundadır. Örneğin yaz aylarında bu platolar, yoğun yaylacılık faaliyetlerine ev sahipliği yapar. Murat Vadisi'ne doğru alçalan kesimlerde bulunan her köyün bu alanlarda yaylası vardır. Yöre halkı, hayvanlarının kışlık kuru ot gereksinimini de buralardan sağlar. Platoların

⁵ M.Taner Şengün & Kemal Kıranşan "Bulanık-Malazgirt (Muş) Havzası'nın İklim Özellikleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 6, Cilt: 6, Sayı: 12, s. 21.

⁶ Hasan Sayılan, *Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Beşeri Ve İktisadi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 6.

sağlamış oldukları yüksek ot oranları, Muş coğrafyasındaki yerleşmelerin tarihinin Prehistorik Çağlara kadar inmesini sağladığı gibi ilin coğrafyadaki yerleşme hareketliliğini Prehistorik Çağlardan modern cumhuriyete kadar geçen dönemler boyunca sağlayan en önemli faktörlerden biri olmuştur⁷. Özetle Muş coğrafyasının % 35'ini dağlar, % 27'sini ovalar ve % 38'ini plato ve yaylalar oluşturmaktadır⁸.

2. Tarih Öncesi Dönemlerde Muş

2.1. Paleolitik Çağ (MÖ 600000-10000)

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Anadolu coğrafyasında insanoğluna dair ilk izler Paleolitik Çağ'ın erken evrelerine kadar inmektedir. Türkiye'deki yaygın kullanımıyla Yontma Taş Çağ'ı olarak tanımlanan bu dönemde İnsanoğlunun temel kaygısı değişken iklim şartlarına uyum sağlamak ve avcılık toplayıcılık yaparak yaşamını sürdürmek şeklinde olmuştur. Barınma alanı olarak elbette ki dönemin şartlarının da gereği olarak doğal mağaralar, kaya altı sığınaklar ve giderek bilgi birikiminin artması sonucunda açık havada dal, çalı çırpı ve hayvan postu gibi materyallerden yapılan ilkel barınaklar kullanmıştır. Paleolitik Çağ'daki barınakların faal olarak kullanımı mevsimsel şartlara ve besin kaynaklarının konumuna göre değişmiştir. Bu çağın insanının üretime dair hiçbir bilgisi bulunmamaktaydı. Günlük hayata kullanılan aletler ise doğada kolaylıkla bulunan iri çakıl taşlarından yapılan kaba aletlerden oluşmuştur. Paleolitik Çağ, insanoğlunun taş teknolojisini kullanarak alet yapma becerilerine göre "Alt", "Orta" ve "Üst" olmak üç ana döneme ayrılmıştır⁹.

Orta Paleolitik Çağ olarak tanımladığımız mevsimsel iklim şartları giderek kuruyup sertleşmiştir. Buna bağlı olarak insanların yaşam biçimlerinde ve teknolojilerinde kimi farklılıklar

⁷ Sayılan, *Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi*, s. 5 - 6.

⁸ Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 34.

⁹ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2003, s. 7.

ortaya çıkmıştır. Bu dönemde kullanılan teknolojiye baktığımızda en dikkat çekici olan husus, taş aletlerin yapılmasında sistematik bir yongalama tekniğinin ortaya çıkmış olmasıdır. Orta Paleolitik Çağ'da Anadolu coğrafyası Alt Paleolitik Çağ'a göre daha gelişmiştir ve bu dönem olasılıkla daha uzun sürmüştür. Yarımburgaz ve Karain mağaralarının yanı sıra Gaziantep: İkizini; Kars: Ağzıaçık; Diyarbakır: Nevala Denik ve Muş'taki Liz bölgedeki asal yerleşim alanları arasında yer almıştır¹⁰. İ. K. Kökten tarafından Muş'un Bulanık İlçesi'nin 12 km güneybatısında yer alan Liz Köyü'ünde yapılan araştırmada Paleolitik Çağ'a ait obsidyen aletler ele geçirilmiştir¹¹.

2.2. Neolitik Çağ (MÖ 8000-5500)

İnsanların uzun yıllar boyunca sürdürdükleri avcı, toplayıcı ve göçebe yaşam tarzından sonra tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmesi, hayvan evcilleştirilmesi ve sabit köyler kurması gibi yeni yaşamsal alışkanlıkların ortaya çıktığı Neolitik Çağ'a¹² ait Muş coğrafyasında günümüzde herhangi bir yerleşim alanı tespit edilmemiştir. Ancak Muş ili, sahip olduğu coğrafi konumu itibarıyla Toros Dağları'nda başlayan, Bingöl, Nemrut ve Süphan dağları başta olmak üzere birçok küçük volkanı da içeren volkanik bir coğrafyada yer almaktadır. Dolayısıyla, bölgenin obsidyen kaynağı açısından zenginliği göz önünde bulundurulduğunda, Neolitik Çağ insanlarının obsidyene erişiminin kolay olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim ele geçirilen bulgular, obsidyenden alet yapımının Muş Bölgesi'nde Tunç Çağı sonrasında bile devam ettiğini ortaya koymuştur¹³. Dönemin kesici,

¹⁰ Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 33 - 37.

¹¹ İ. Kılıç Kökten, "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları", *Belleten*, Cilt XI, Sayı 43, 1947, s. 431-472.

¹² Mehmet Özdoğan, "Neolitik Çağ: Çanak Çömleksiz", *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 2011, s. 56.

¹³ Gülriz Kozbe, "Muş Ovası Yüzey Araştırmalarında Ele Geçen Erken Transkafkasya Çanak Çömleği Işığında Bölgenin Erken Tunç Çağı'nın Yeniden Değerlendirilmesi", *Arkeoloji Dergisi III*, Ed. H. Malay, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1995, s. 35-50.

kazıyıcı ve dürtücü silahlarının yapıldığı obsidyenler¹⁴, güneyli halklar tarafından Van, Süphan Dağı (Tatvan), Bingöl¹⁵ ve Muş kaynaklarından elde edilmiştir¹⁶. Henüz binek hayvanlarının evcilleştirilmediği Neolitik Çağ'da bahsettiğimiz bu kaynaklardan, önemli miktarda obsidyen güneye (Güney Doğu Anadolu Bölgesi, Suriye ve Filistin) taşınmıştır¹⁷. Van, Süphan Dağı, Bingöl ve Muş civarındaki kaynaklardan elde edilen obsidyenlerin güneye taşınması Neolitik Çağ'da bölgelerarası ticaretin kurumsallaşmasına ciddi anlamda katkı sağlamıştır.

2.3. Kalkolitik Çağ (MÖ 5500-3000)

Genel anlamıyla kent ve devlet ekonomisinin şekillenmeye başladığı, yönetsel organizasyonların yanı sıra bürokrasi sınıfının da belirdiği ve ticaretin daha organize bir hal aldığı Kalkolitik Çağ'da¹⁸ insanoğlunun yerleşik düzeni iyice benimsediği ve sınıf olgusunun başladığı görülmektedir. Kalkolitik Çağ'ın bir başka çarpıcı özelliği ise, özellikle madencilik alanında önemli gelişmelerin yaşanmasıdır, bu çağ yoğun bakır kullanımını dışında tunç yapımının da başladığı dönemdir¹⁹. Kalkolitik Çağ'da MÖ 5600-5000 yıllarına tarihlendirilen ve Yakın Doğu'nun en gelişmiş boyalı çanak çömlek geleneğine sahip Halaf kültürü ortaya çıkmıştır. Halaf kültürü adını Türkiye-

¹⁴ Obsidyen, asitik yapılı yanardağların püskürttüğü magmanın hızlı bir şekilde soğuması ile meydana gelen volkanik bir cam türüdür. Yontulabilir bir özelliğe sahip olmasının yanı sıra estetik özellikleriyle tarih öncesi insanları tarafından yoğun ilgi gösterilmiştir. Ayrıca obsidyen ticaret ve değiş tokuş metası olarak kullanılan en eski buluntu türüdür. Yakın Doğu coğrafyasında Kafkaslar dışında en önemli obsidyen kaynakları Kars, Bingöl, Van ve Kapadokya'da görülür. Bkz. Nur Balkan Atlı, "Kapadokya Obsidiyenleri", *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 2011, s. 71.

¹⁵ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 22-41.

¹⁶ Kozbe, "Muş Ovası Yüzey Araştırmalarında Ele Geçen Erken Transkafkasya Çanak Çömleği Işığında Bölgenin Erken Tunç Çağı'nın Yeniden Değerlendirilmesi", s. 35-50.

¹⁷ Balkan Atlı, "Kapadokya Obsidiyenleri", s. 71.

¹⁸ Mehmet Özdoğan, "Kalkolitik Çağ: Köyden Kentte", *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 2011, s. 106.

¹⁹ Savaş Harmankaya, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", http://tayproject.org/downloads/Kalkolitik_SH.pdf, s. 8.

Suriye sınırındaki Res ül-Ayn kasabası yakınında bulunan Halaf Höyüğü'nden (Tell Halaf) almıştır²⁰. Bu kültüre ait buluntular Çukurova'dan Zagros Dağları'na, yoğun olarak Fırat Nehri'nden Zap'a, Muş Ovası'ndan Orta Mezopotamya'ya kadar olan alana yayılmıştır²¹.

Kalkolitik Çağ'da günlük hayata dair yaşanan gelişmelere bağlı olarak Anadolu coğrafyasının genelinde olduğu gibi Muş coğrafyasındaki insani faaliyetlerde artış görülmüştür²². Muş Merkez ilçeye bağlı Miskotepe Höyük, Yeroluk Höyük ve Yüreklı Höyük'te gerçekleştirilen incelemelerde Halaf kültürüne ait buluntulara rastlanılmıştır. Miskotepe Höyük'te ele geçen bir çanak parçası Halaf türündedir. Mezopotamya kökenli bir kültür olan Halaf'a ait çanak-çömleklerin Muş'a kadar yayılması muhtemelen ticari ilişkiler vasıtasıyla olmuştur. Bir diğer Kalkolitik Çağ yerleşim alanı olan Yüreklı Höyük'te ele geçirilen çömlek parçası Halaf kültürüne ait değildir fakat bir Kalkolitik Çağ buluntusu olması itibarıyla aynı dönemi temsil etmektedir. Bu döneme ait seramikler²³ bol bitki ve taşçık katkılı olup

²⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 90.

²¹ Harmankaya, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 9.

²² Mitchell S. Rothman & Gülriz Kozbe, "Muş in the Early Bronze Age", *Anatolian Studies*, Vol. 47, 1997, s. 105-126.

²³ Halaf kültürüne mensup ustalar tarafından kireçtaşı, steatit, kumtaşı, serpantin ve dioritten yapılmış taş kaplar, dönemin teknolojisini göz önünde bulundurduğumuzda oldukça dikkat çekici gelmektedir. Bunların yanı sıra yumuşak taş cinslerinin oyularak mühürler elde edilmesi, toplumda ticareti yönlendiren belirli bir elit kesimin varlığını göstermektedir. Halaf topluluklarında görülen ve nazarlık şeklinde yorumlanan takıların varlığı sihir, büyü gibi inanışların varlığına bağlanmaktadır. Halaf kültürüne mensup topluluklarda, sosyo-ekonomik yaşamın bir şefin başkanlığında, birkaç köyün katılımıyla oluşan topluluklar biçiminde şekillendiği ve merkezi otoritenin olası bir ticari faaliyetleri organize ettiği, ekonominin ise dönemin koşulları gereği, ticaret dışında tarım ve hayvancılığa dayandığı tahmin edilmektedir. Büyükbaş hayvanlarla beraber, Halaf topluluklarının koyun-keçi sürülerini otlattıkları düşünülmektedir. Ekimi yapılan Emmer buğdayı dışında, iki sıralı arpa ektikleri, dönemin sonuna ise doğru altı sıralı arpanın ekiminin de yaygınlaştığı tespit edilmiştir. Elbise yapımında yün ve ketenden yararlandığı anlaşılmıştır. Halaf kültürünün omurgalı profili kaplarının maden kap taklitleri olduğu ileri sürülmekle beraber, Halaf yerleşmelerinde bakır kapların varlığına dair neredeyse hiçbir kanıtta rastlanılmamıştır. Halaf kültürüne ait yerleşim alanlarında ele geçirilen buluntular, bu kültüre mensup halklar arasında madencilik çok fazla bir gelişim gösterdiği de söylenemez. Ele geçirilen kap örneklerinin, ahşap kapların taklit-

kiremit-kahve mal grubundadırlar ve buluntuların tamamı el yapımıdır²⁴. Halaf kültürüne ait yerleşim alanlarında ele geçirilen bütün obsidyen aletlerin Doğu Anadolu kökenli olduğunu iddia etmek, sanırım yanlış olmayacaktır. Bu açıdan baktığımızda Doğu Anadolu yöresinde özellikle Van ve Muş il sınırları içerisinde ele geçirilen Halaf kültürüne ait kap parçaları, obsidyen ticareti ile ilgili geniş coğrafyalara kadar ulaşabilen sosyal bir örgütlenmenin varlığını ortaya koymuştur²⁵.

MÖ 4. bin yılın başlarında Mezopotamya kökenli göçebe gruplar, beraberlerinde Anadolu'ya yeni kültürel öğeler getirmişlerdir. Mezopotamya kökenli grupların getirmiş oldukları yeni öğeler, Anadolu'daki asli yerel kültürlerle kaynaşarak Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağ kültürlerini oluşturmuştur. Elazığ Keban Barajı Projeleri kapsamında bölgede kazısı gerçekleştirilen birçok yerleşim yeri arasında olan Tepecik Höyük sahip olduğu öğeler itibariyle Elazığ-Malatya coğrafyalarındaki diğer yerleşim alanlarından farklı özellikler ortaya koymuştur. Tepecik'te Uruk mallarının yanı sıra, İç Anadolu ve Karaz türü çanakların aynı tabakada ortaya çıkarılması, ilk defa bölgesel kültürler arasındaki ilişkilerin varlığına dair tezlerin ortaya konmasına neden olmuştur. Tepecik'teki Uruk kolonisine ait kapı yapısı ile Hassek'teki etrafı kalın duvarla çevrili büyük yapı ve Hacinebi yerleşmesindeki büyük yapılar bu dönemdeki anıtsal yapıların varlığını ortaya koymaktadır. Buna karşın çağın sivil mimarisi sadece kerpiç yapılarla saptanabilmektedir. Bütün bunların yanı sıra gerek Sivas gerek de Muş ve Elazığ Ovası'nda bu dönemi tanımlayacak çanak çömlek parçalarının varlığı, yörenin bu çağda yerleşildiğinin kesin kanıtları arasında kabul edilmektedir²⁶.

leri olduğu düşünülmelidir. Bkz. Harmankaya, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 11.

²⁴ Hanifi Biber, "2012 ve 2014 Yılları Muş İli Arkeolojik Yüze Araştırmaları", 33. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2016, s. 343.

²⁵ Harmankaya, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 11.

²⁶ Harmankaya, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme",

2.4. Tunç Çağı (MÖ 3000-1200)

Muş coğrafyasının tarihçesine baktığımızda MÖ 3000’li yıllardan itibaren sürekli olarak yaşanan bir değişimin öyküsüne şahit oluyoruz. MÖ 3000’lerde Muş coğrafyası İç Anadolu, Mezopotamya, Batı İran ve Transkafkasya tarafından kuşatılan bir sınır bölgesiydi. MÖ 2000’lerde bölge Mısır, Suriye-Filistin, İran ve Güney Kafkasya’ya kadar yayılan kültürlerin etkisi altına girmişti²⁷. İfade ettiğimiz üzere Tunç Çağı ile (MÖ 3300-1500/1400) birlikte Muş coğrafyası özelinde tüm Doğu Anadolu Bölgesi kültürel anlamda bir sıçrama süreci yaşamıştır²⁸. Bu dönemde günlük hayata dair kullanılan maddi öğeler, bölgede büyük bir kültür birliği olduğunu ortaya koymuştur²⁹. Sınırları Kafkas Dağlarından Filistin düzlüklerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada sağlanan bu büyük kültürel birlikteliğe arkeoloji dünyasında³⁰ “Kura-Aras”³¹, “Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü”³², “Erken Transkafkasya”³³, “Khirbet Kerak”³⁴, “Erken

s. 13.

²⁷ Mitchell Rothman, “Beyond The Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods”, in *View From the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*. Edited by Antonio Sagona, Dudley, Mass.: Peeters, Belgium, 2004, s. 145-149.

²⁸ Mehmet Işıklı & Ali Yalçın Tavukçu, “Muş-Bulanık Bölgesinden Bir Grup Erken Demir Çağ Seramiği”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Cilt 0 / Sayı: 14, Erzurum, 2008, s. 82-83.

²⁹ Mehmet Işıklı, “Dağlık Doğu Anadolu Yaylasının Erken Halkları”, *Aktüel Arkeoloji*, 2018, s. 72.

³⁰ Işıklı & Tavukçu, “Muş-Bulanık Bölgesinden Bir Grup Erken Demir Çağ Seramiği”, s. 82-83.

³¹ Mitchell S. Rothman, “The Changing Organisation of Kura Araxes Culture”, *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures*, Proceedings I, Edited by Mehmet Işıklı – Birol Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, s. 121 – 131.

³² C. A. Burney, “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”, *Anatolian Studies* 8, 1958, s. 157-209.

³³ Mehmet Işıklı & Hatice Ergürer, “Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Kültürü’nde Mekân ve Mekân Kullanımına Dair Gözlemler”, *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekân (Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu, Kütahya 10-12 Ekim 2016)*, Editör: Gökhan Çoşkun, Bilgin Kültür Sanat Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 43 – 64.

³⁴ K. Kh. Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from The Eighth to The Second Millennium B. C.*, Translated by H. N. Michael, Philadelphia: The University Museum University of Pennsylvania, 1997, s. 44.

Hurri Kültürü"³⁵ ve "Karaz" gibi değişik adlar verilmiştir³⁶.

Çoğunlukla Erken Transkafkasya ya da Karaz olarak tanımlanan kültür ile Hurri'lerin aynı olduğuna dair günümüzde fikir birliği olmuştur³⁷. Hurriler olarak tanımladığımız bu halklar, Transkafkasya Bölgesi'nden, Doğu Anadolu, Batı İran ve Filistin yöresine kadar uzanan geniş bir alan içinde yaşam sürmüştür. Doğu Anadolu Bölgesi'nin hayvancılık ekonomisi için elverişli arazi şartlarına sahip olması aynı zamanda hayvancı gruplar olan Hurri'li halkların bu coğrafyayı, yaşamsal faaliyetler için faal bir şekilde kullanmasına neden olmuştur. Hurrili halkların Doğu Anadolu Bölgesi'nde çoğunlukla hayvancılık için uygun arazi şartlarına sahip olan Muş ve Van Gölü civarına yayılmış olmaları, bu halkların geçim ekonomisinde hayvancılığın vazgeçilmez aktör olduğu şeklindeki düşüncemizi de doğrulamıştır. Hurrili halklar, Erken Transkafkasya kültürü döneminde Doğu Anadolu'da Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos Höyükleriyle temsil edilmiştir³⁸. Bu kültürün izleri Van Gölü Havzası'ndaki Dilkaya, Karagündüz, Van Kalesi Höyüğü, Tilkitepe, Ünseli ve Çelebibağ³⁹ gibi höyüklerin yanı sıra Muş coğrafyasındaki Erentepe (Liz Höyük)⁴⁰, Adalar Höyük⁴¹, Gümüşpınar (Pullur)⁴², Adaksu⁴³ da takip edilmiştir.

Karaz ya da Erken Transkafkasya kültürü Yakın Doğu pre-

³⁵ Akın Bingöl, "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2013, s. 117.

³⁶ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 143-144.

³⁷ Gülriz Kozbe, "Van - Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1990, s. 533. & Bingöl, "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları", s. 119.

³⁸ Bingöl, "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları", s. 116-120.

³⁹ Bingöl, "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları", s. 120.

⁴⁰ Rothman & Kozbe, "Muş in the Early Bronze Age", s. 116.

⁴¹ Işık, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, s. 207.

⁴² Aynur Özfrat, "1998 Yılı Bitlis-Muş İleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2000, s. 193.

⁴³ Aynur Özfrat, "1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001, s. 123.

historyasının en önemli kültürel aşamalarından birini oluşturmuştur⁴⁴. Bu kültürün temsilcileri yerleşik düzende bir yaşam tarzı sürdürmüştür ve Anadolu coğrafyasına dışardan göçlerle geldiğinden farklı bir etnik gruba dâhil olan insanlar olarak tanımlanmıştır⁴⁵. Yuvarlak ev ve çit çamur tekniğinin yanı sıra çok sayıda parlak siyah ve el yapımı çanak çömlek kullanmaya başlayan Karaz kültürü halkları, günlük yaşamda kullandıkları kaplarını kabartma ya da oluklu bezeklerle süslemiştir⁴⁶. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere oldukça geniş coğrafyaya yayılmış olan Karaz kültürünün şekillenmesinde coğrafya ve sahip olduğu çevresel koşullar önemli bir yer tutmuştur. Karaz kültürünü oluşturan unsurlar onun taşıyıcısı olan halk gruplarının⁴⁷ göçebe veyahut yarı göçebe-çoban topluluklar⁴⁸ olduğu konusunda araştırmacılar arasında günümüzde fikir birliği bulunmaktadır. Dağlık Doğu Anadolu gibi zor bir coğrafyaya sahip olan bu kültür, içinde barındırdığı topluluklar arasında zamanla kültürel birliktelik sağlamıştır⁴⁹.

Günlük hayattaki besin ekonomisinde çoğunlukla hayvancılıkla uğraşan, göçebe veya yarı göçebe hayat tarzına sahip çoban grupların kültürü olarak bilinen Karaz kültürünün önemli yayılım alanlarından biri de Muş coğrafyasıdır. Karaz kültürünün geniş yayılım alanlarını göz önünde bulundurduğumuzda Muş coğrafyasının, bu kültürün gelişim ve yayılım alanları arasında yer alması kentin arazi şartları ve bitki örtü-

⁴⁴ Mehmet Işıklı, "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı: Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi", *Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, Editörler: Birol Can - Mehmet Işıklı, Zero Prod Ltd., İstanbul, 2008, s. 325-350.

⁴⁵ Davut Yiğitpaşa & Süleyman Can, "Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesinde Erken Tunç Çağı Ve Karaz Kültürü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5 Sayı: 20, Kış 2012, s. 276.

⁴⁶ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 145.

⁴⁷ Yiğitpaşa & Can, "Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesinde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü", s. 276.

⁴⁸ Kaan Polatlar, *Göçebe-Çoban Halkların Tarihsel Rollerini Bir Nüfus Teorisi*, Doğu Kitabevi, 2016, 7-59.

⁴⁹ Yiğitpaşa & Can, "Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesinde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü", s. 276.

sünün hayvancılık faaliyetleri için uygun olması sanırım etkili olmuştur⁵⁰. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Karaz kültürünün yerleşim alanlarının dağılımı konusunda fikir sahibi olunan yerleşim alanlarından birisi de Muş coğrafyasıdır. Muş'un denizden yüksekliği ortalama 1.250 m civarındadır. İlin coğrafyasında yerleşime uygun alanları oluşturan vadi ve ovalar Fırat Nehri'nin ana kollarından biri olan Murat Nehri boyunca yer almaktadır. Bu havza dışında, yerleşime uygun diğer alanlar ise Muş, Bulanık, Malazgirt ve Liz Ovalarıdır. Zaten bu ovaların tarihöncesi ve eski çağdaki yerleşim tarihlerine baktığımızda Muş coğrafyasında en fazla yerleşime sahne olan sahalarda olduğunu görüyoruz. Bu ovalarda yapılan araştırmalarda Malazgirt Ovası'nda Karaz kültürüne dair herhangi bir malzemeye ulaşılamamıştır. Ancak Bulanık Ovası'nda 4 yerleşim alanında Karaz kültürüne ait malzeme ele geçirilmiştir. Muş Ovası ise Karaz kültürüne ev sahipliği yapma açısından yoğunluk yaşamıştır⁵¹. Muş Ovası'nda Karaz kültürüne ait buluntunun ele geçirildiği 11 yerleşim yeri tespit edilmiştir⁵². Ayrıca Muş Alpaslan Barajı'nın yapımı esnasında baraj suları altında kalacak alanlarda yapılan yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilen 19 yerleşim alanından 15'inde Karaz seramiği ele geçirilmiştir⁵³.

Muş coğrafyasında Karaz çanak çömleklerinin⁵⁴ ele geçirildiği yerleşim yerleri ise Girmakara 1 (Alikirpun), Üçdere (Oğonk), Miskotepe (Piklis), Tabanlı (Kirtakom), Hirtadom (Gaybeyan), Durugöze (Tifnik 1), Gerçayırı (Gırçay), Bozbulut (Kömüs), Yürekli (Yekmal), Türker Tepe (Soğkom Tepe), Eren-

⁵⁰ Işıklı & Tavukçu, "Muş-Bulanık Bölgesinden Bir Grup Erken Demir Çağ Seramiği", s. 82-83.

⁵¹ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, s. 34

⁵² Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", s. 187 - 193.

⁵³ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, s. 34.

⁵⁴ Gülriz Kozbe, "Muş Ovası Yüzey Araştırmalarında Ele Geçen Erken Transkafkasya Çanak Çömleği Işığında Bölgenin Erken Tunç Çağı'nın Yeniden Değerlendirilmesi", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi III*, İzmir, 1995, s. 35 - 50.

tepe (Liz Höyük)⁵⁵, Adalar Höyük⁵⁶, Gümüşpınar (Pullur)⁵⁷, Adaksu⁵⁸ ve Konakkuran (Bayraktepe)⁵⁹’dir. Bahsettiğimiz bu yerleşim alanları arasında sahip olduğu Karaz kültürüne ait buluntularla Türker Tepe oldukça önemli bir konuma sahiptir⁶⁰. Muş coğrafyasında ele geçirilen Karaz kültürüne ait çanak çömleklerdeki hâkim renkler; siyah, gri, kahverengi, devetüyü ve kahverengimsi kırmızıdır. Koyu dış yüz açık renk iç yüz, renk kontrastı özelliği bölgesel ölçekte yaygın olarak gözlenmektedir. Muş Bölgesinin form repertuarının örneklerinde ise derin çanaklar ve çömler söz konusudur. Bölge çanak çömleğinde dikkat çeken bir başka unsur ise bezemedir. Çoğunlukla bölgesellik gösteren⁶¹ “oluk”, “dairesel oluk” ve “baskı oluk”⁶² gibi tarzlar Muş coğrafyası Karaz Kültürünü tarihlemede en önemli unsurlar olarak kabul edilmiştir⁶³. Genelde iyi ve orta derecede fırınlanmış olan Muş coğrafyası Karaz malzemesinde form olarak derin çanak ve çömlere yaygın bir şekilde rastlanmıştır⁶⁴.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Muş Ovası, Prehistorik Çağlardan modern cumhuriyete kadar geçen bütün zamanlar boyunca Anadolu coğrafyasındaki uygun yaşam alanlarından birini oluşturmaktadır. Muş Ovası’nın yanı sıra İl sınırları içerisinde bulunan Malazgirt, Patnos, Bulanık ve Karaköse havzaları da bölgedeki uygun yaşam sahalarını temsil etmektedir. İl sınırları içerisinde bulunan düzlükler Kış mevsimi hariç yılın

⁵⁵ Rothman & Kozbe, “Muş in the Early Bronze Age”, s. 116.

⁵⁶ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, s. 207.

⁵⁷ Özfirat, “1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları”, s. 193.

⁵⁸ Özfirat, “1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları”, s. 123.

⁵⁹ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, s. 207; Nurettin Koçhan, “Malazgirt-Tıkızlı Kalesi”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, V. Dergi, 1990, s. 87 – 108.

⁶⁰ Rothman & Kozbe, “Muş in the Early Bronze Age”, s. 116.

⁶¹ Yiğitpaşa & Can, “Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesinde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü”, s. 279.

⁶² Rothman & Kozbe, “Muş in the Early Bronze Age”, s. 118.

⁶³ Yiğitpaşa & Can, “Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesinde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü”, s. 279.

⁶⁴ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, s. 205.

diğer zamanlarında taze ot deposu durumundadır. Verimli otlakları bünyesinde bulunduran bölge, yaylacı göçer toplulukları için günümüzde olduğu gibi geçmişte de uygun yaşam alanlarını temsil etmiştir⁶⁵. Hayvancılık ve tarım gibi yaşamsal şartlar itibariyle sahip olduğu avantajlı konumu, Orta Tunç Çağ'ında Muş Bölgesi'nde insani faaliyetlerin devamını sağlamıştır. Örneğin Bulanık İlçesi sınırları içerisinde yer alan Karaağıl 1 ve 2 Höyükleri, Sarıpınar Höyüğü, Şeyhyakup Höyüğü, Bulanık İlçesi, Sarıpınar Beldesi, Köyiçi Mevkiinde yer alan Sarıpınar Höyük, Elmakaya Beldesi'ndeki Kalemtepe Höyük, Bulanık İlçesinin 16 km. güneydoğusunda yer alan Kırkgöze Köyü'nün yaklaşık 1.5 km. batısındaki Tohmanik Kalesi ile Malazgirt'te tespit edilen Nurettin Höyük ve Kılıççı Kalesi'nde Orta Tunç Çağı'na ait seramikler ele geçirilmiştir. Ayrıca Muş coğrafyasında Aras Boyalıları olarak tanımladığımız polikrom ve monokrom boya bezemelere sahip ya da bezemesiz kahve-kiremit mallara az da olsa rastlanılmıştır. Ancak daha çok yüksek yaylalardaki nekropollerde yoğun olarak karşılaşılan bu seramik örneklerine Şeyhyakup, Höyük, Sarıpınar Höyük ile Murat Nehri kıyısındaki Kılıççı Kalesi ve ovadaki Kırkgöze Höyük gibi ova yerleşimi tarzı merkezlerde de rastlanması dikkati çekicidir⁶⁶. Bu durum ovalık alanlarda hayvancılık yapan ve zengin otlak arayışında olan farklı bir sosyolojinin ortaya çıktığını göstermektedir.

Muş coğrafyasının Son Tunç Çağı'na baktığımızda ise Orta Tunç Çağı'nda etkili olan pastoral yaşam alışkanlıkları, Son Tunç Çağı ile birlikte farklı sosyolojik dönüşümler yaşamıştır. Bölgenin ekolojik şartlarını göz önünde bulundurduğumuzda elbette ki hayvancılık faaliyetlerine dayalı göçebe yaşam tarzı hâlâ varlığını devam ettirmiştir. Ancak Son Tunç Çağı'nda değişen sosyo-ekonomik şartlarla birlikte bölge coğrafyasında

⁶⁵ Yiğitpaşa & Can, "Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesinde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü", s. 276.

⁶⁶ Hanifi Biber & Rafet Çavuşoğlu & Sabahattin Erdoğan, "Muş İli Ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması (Demir Çağları) 2010 Yılı Araştırmaları: Bulanık-Malazgirt", 29. Araştırma sonuçları Toplantısı, 3. Cilt, Ankara, 2012, s. 375 - 376.

etkili olan eskinin göçebe aşiret yapısı, siyasal ve sosyal yapılanmaya doğru evrilmiştir. Son Tunç Çağı ile birlikte Doğu Anadolu coğrafyasındaki aşiret tarzı yaşamsal alışkanlıklarının siyasal yapılanmalar şeklinde bir dönüşüm geçirmelerinin en önemli nedenlerinden biri de yaşanan nüfus ve üretim artışına bağlı olarak günlük hayata dair güvenliği sağlayacak yapılara ihtiyaç duyulmasıdır. Dönemin halkları arasında saha ve mesken seçimine dair farklı ilkeler de ortaya çıkmıştır. Yaylaklar ve kışlaklar arasındaki mesafenin fazla olmadığı ve artan mal varlıkları ile birlikte sabit ve korunmalı mesken gereksiniminin ön plana çıktığı yeni yaşamsal alışkanlıklar belirmiştir. Sıklıkla Muş, Bitlis, Van, Ağrı illerinde görülen ve taştan surlarla çevrili şato görünümlü kale tarzı yapılar bu gereksinim sonucu ortaya çıkmış olabilir. Son Tunç Çağı ile birlikte Muş coğrafyası özelinde Doğu Anadolu Bölgesi'nde toplumsal örgütlenme giderek gelişmiştir. Toplumsal hayatta görülen bu değişimler materyal kültürünü de değişime uğratmıştır⁶⁷.

Bütün bu gelişmelerin yanı sıra Tun Çağ'ında Doğu Anadolu Bölgesi'nin sosyo-politik yapısını şekillendiren en önemli etmenlerden bir başkası ise Hititlerin doğuda Fırat Nehri'ne kadar ulaşarak Elazığ ve Malatya bölgeleri civarında güçlü bir siyasi ve askeri hâkimiyet kurmuş olmalarıdır⁶⁸. Özellikle I. Hatusili gerçekleştirdiği II. Suriye seferi sonunda önemli askeri başarılar elde etmiştir. Bu sefer esnasında Hitit kralı, Fırat Nehri'ni de geçmiştir⁶⁹: "*Mala (Fırat) Nehri'ni (benden önce) hiç kimse (hiçbir kral) geçmemişti. Büyük Kral, Tabarna (kendisi) onu yürüyerek geçti. Arkasından savaşçılar (da) onu yürüyerek geçtiler*"⁷⁰. I. Hatusili'nin bu başarısından sonra I. Şuppiluliuma ile birlikte

⁶⁷ Veli Sevin, "Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu", *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 2011, s. 364 - 365.

⁶⁸ Sırrı Tiryaki, "Hititlerin Fırat Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 113, Sayı 22, İstanbul, 2016, s. 57-78.

⁶⁹ Trevor Bryce, *The Kingdom of The Hittites*, Oxford Universty Press, New York, 2005, s. 77-78.

⁷⁰ Nurdoğan K. Gülen, *Anadolu'nun Bin Tanrılı Kralı Şuppiluliuma*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 58.

Hititlerin, Elazığ ve Malatya bölgelerini içine alan İşuva ülkesine yönelik askeri faaliyetleri devam etmiştir: “Ben büyük kral, Hatti ülkesi kralı, onun huzurunda azametimi sürdürdüm. Hatti ülkesi (nin) kralının babasının zamanında İşuva ülkesi düşman olmaya başladı... Kral Tuşratta'nın büyüklük taslaması yüzünden savaşa gittim. Fırat Nehri'ni geçtim ve İşuva ülkesini ikinci kez yendim”. I. Şuppululiuma'nın bu askeri başarılarından sonra IV. Tuthaliya Dönemi'nin sonuna kadar İşuva ülkesi Hitit egemenliği altında kalmıştır⁷¹. Hititler Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nin batısı olan Elazığ ve Malatya bölgelerinde güçlü bir hâkimiyet kurmalarına rağmen günümüzdeki mevcut bulgular, Hititlerin Muş coğrafyasına ulaşamadıkları yönündedir.

2.5. Demir Çağı (MÖ 1200-330)

MÖ 1000'li yıllardan itibaren ise Muş coğrafyası dünya imparatorluklarının sınır bölgesi haline gelmiştir. Bu süreç içerisinde Muş coğrafyasında etkili olan güçler, bazen sadece bu coğrafyadan geçmiştir. Bazı dönemlerde ise burayı ele geçirip yerleşmişlerdir. Muş coğrafyasına yönelik girişimlerde Tran-kafkasya dışındaki hareketlenmeler genellikle durağan bir yapıya sahip olmuştur. Diğer coğrafyalardan gelen hareketlilik ise aralıklarla gerçekleşmiştir⁷². Dönemin Doğu Anadolu coğrafyasına dair sosyolojik tespitlerin yer aldığı Asur kral yazıtlarına göre MÖ 13 - 11. yüzyıllarda Van Gölü Havzası'nda⁷³ Himme, Uatqun, Maşgun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun isimlerini taşıyan⁷⁴ sekiz büyük aşiretin varlığı söz konusu olmuştur⁷⁵. Yazıtlara göre Asur, bu aşiretlerin tamamını temsil amacıyla “Uruadri” ismini kullanmıştır⁷⁶. Ayrıca Van Gölü'nün

⁷¹ Rabia Özcan, “Hititler ve Doğu Anadolu”, *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures*, Proceedings I, Edited by Mehmet Işıklı – Birol Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, s. 277-278.

⁷² Rothman, “Beyond The Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods”, s. 145-149.

⁷³Sevin, “Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu”, s. 364.

⁷⁴ Pınar Pınarcık, “Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2 Aralık/December 2012, 459 - 482.

⁷⁵ Sevin, “Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu”, s. 364.

⁷⁶ A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115*

güney ve güneybatısında yer alan ve modern cumhuriyetimizin kentlerinden Muş, Bitlis, Bingöl, Siirt ve Hakkâri illerine dağılan dağlık bölge halkı ise⁷⁷ “Nairi ülkeleri” olarak tanımlanmıştır⁷⁸. Son Tunç Çağı’nda Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasında ortaya çıkan “Uruadri ve Nairi” isimli siyasi konfederasyon Erken Demir Çağı’nda bölgenin siyasi ve askeri haritasını etkileyen en önemli yerel politik güçler olmuştur⁷⁹.

Erken Demir Çağı’nda başta Muş coğrafyası olmak üzere dağlık Doğu Anadolu coğrafyasındaki siyasi ve askeri hareketliliği tetikleyen ana unsur Asur’un bölgeye yönelik askeri seferleri olmuştur. Bu kapsamda Muş coğrafyasının tarihine ışık tutan ilk çivi yazılı belge Asur kralı I. Tiglat-Pileser Dönemine (MÖ 1114 - 1076) aittir⁸⁰. Muş İl’inin Bulanık ilçesindeki Yoncalı beldesinde bulunan ve aynı ad ile anılan yazıt, Asur kralı I. Tiglat-Pileser ile Nairi kralları arasındaki savaşın Yoncalı civarında gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Bu yazıtta dair çarpıcı bir başka konu ise yazıtın konumu Asur ordusunun emperyalist yayılımının MÖ ikinci binyılın sonlarında dağlık Doğu Anadolu coğrafyasında hangi noktalara kadar ulaşabildiğinin en önemli kanıtı olmuştur. Asur kralı, Yoncalı yazıtında bölgede ele geçirdiği coğrafyalara dair bir sınırdan çizmiştir:⁸¹ “*Tiglat-Pileser, güçlü kral, evrenin kralı, Asur ülkesinin kralı, dünyanın dört bir tarafının kralı, Tumme’den Daiaeni’ye kadar uzanan Nairi ülkesi-*

BC), University Of Toronto Press, 2002, s. 183 - 184.

⁷⁷ Sevin, “Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu”, s. 365.

⁷⁸ Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC)*, University Of Toronto Press, 2002, s. 183 - 184. & Daniel David Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, The University of Chicago Press, Chicago, 1926, s. 50 - 249. & Armağan Tan, *Urartu Krallığı’nın Kuruluşu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı - Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2010, s. 11 - 23.

⁷⁹ Kemalettin Köroğlu, “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, *Urartu: Doğu’da Değişim*, Hazırlayanlar Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 12 - 55.

⁸⁰ Hanifi Biber & Kenan Işık & Sabahattin Erdoğan “A New urartian Stele Fragment from Alazlı-Tirmet, Province of Muş”, *Aramazd*, Volume VII, Issue 1, 2012, s. 86.

⁸¹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1994, s. 8.

ni fatihi, Kirhi'den Büyük Deniz'e kadar yer alan ülkelerin fatihi"⁸².

Yazıtta yer alan ifadeler Asur kralı I. Tiglat-Pileser'in başta Muş olmak üzere Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlü bir egemenlik kurduğunu ortaya koymuştur⁸³. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere modern cumhuriyet'in kentlerinden Muş, Bitlis, Bingöl, Siirt, Hakkâri ve Van illerinin bulunduğu dağlık coğrafyada kurulan "Uruadri ve Nairi" isimli yerel politik güçler, bölgenin yerel gelenekleriyle birlikte uzun bir zaman dilimi sonucunda evrilerek Yakın Doğu coğrafyasının en önemli askeri ve siyasi gücünü oluşturan Urartu Krallığının temellerini oluşturmuştur. Bu durum Urartu'nun temellerini Doğu Anadolu coğrafyasının Tunç Çağı'nda aramak gerekir şeklindeki denklemi ortaya çıkarmıştır. MÖ 9. yüzyılın ortalarından itibaren Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında, günlük hayata dair gelişmeler bir devlet eliyle şekillenmeye başlamıştır. MÖ 9. yüzyıl aynı zamanda Asur'un da bölgeye olan ilgisi canlandığı dönem olmuştur⁸⁴. Bu durum MÖ 9. yüzyılın ortalarından MÖ 7. yüzyıla kadar sürecek bütün zaman dilimleri boyunca başta Muş ve Van coğrafyaları olmak üzere Doğu Anadolu'nun siyasi ve politik coğrafyasını şekillendiren ana akım Asur ve Urartu devletleri arasındaki askeri ve siyasi mücadeleler olmuştur⁸⁵.

3. Tarihsel Dönemlerde Muş

3.1. Urartular Döneminde Muş (MÖ 850-600)

Urartu Krallığı'nın Muş coğrafyasındaki varlığını ve bu coğrafyadaki askeri-siyasi faaliyetlerini, batıya yönelik seferleri kapsamında değerlendirmek sanırım yerinde olur⁸⁶. Urartu'nun batı yayılımı politikası İşpuini ve oğlu Menua Dönemi ile başlar. Menua'nın batı bölgelerine doğru yayılımında özellikle

⁸² Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, s. 92.

⁸³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 6-9.

⁸⁴ Paul Zimansky, "Gölge Hasım: Urartu'nun Asur'la İlişkisi", *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, Hazırlayanlar: Kemalettin Köroğlu - Selim Ferruh Adalı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 230-232.

⁸⁵ Karen Radner, "Assurlular - Urartular", *Aktüel Arkeoloji*, Kasım - Aralık 2012/30, İstanbul, 2012, s. 58.

⁸⁶ Recep Yıldırım, "Urartu'nun Batı Bölgesi", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994, s. 287 - 294.

Murat Vadisi'nde güçlü bir egemenlik kurmak önemli hedefleri arasında yer almıştır. Urartu'nun batı bölgelerine yönelik yayılım hedefleri bölgede ele geçirilen birçok Asur ve Urartu yazıtından anlaşılmıştır. Söz konusu yazıtlar arasında Surp Pogos, İzoli, Palu, Patnos, Bahçecik, Aznavurtepe, Horhor, Hazine Kapısı ve Analıkız gibi Urartu yazıtları ile Asur İmparatorluğu'na ait Birkin Çayı, Nimrud, Siyah Obelisk ve Kurh Steli yazıt ile kayıtlarıdır⁸⁷. Urartu kralı Menua'nın batı yayılımındaki asıl amacı Meliteia (Malatya) Krallığının egemenlik kurduğu coğrafyada güçlü bir hâkimiyet kurmak şeklinde gelişmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin batısı olarak tanımladığımız coğrafyada kurulacak güçlü bir Urartu hâkimiyeti aynı zamanda İç Anadolu Bölgesi'nden Akdeniz'e kadar uzanan sahadaki ticari yollara hâkim olmak, bu bölgelerdeki maden kaynaklardan yararlanmak⁸⁸ ve nihayetinde bölgedeki Asur egemenliğini zayıflatmak anlamına gelmiştir⁸⁹. Urartu'nun batıya yönelik yayılımında Muş ve Bingöl coğrafyaları sıklıkla kullanılan ana güzergâh olmuştur.

Resim 2: Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanları (Harita Tarihçi Erol Yılmaz tarafından çizilmiştir)

⁸⁷ Pınar Pınarcık, "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 2, Aralık - 2012, s. 471.

⁸⁸ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 58 - 65.

⁸⁹ Tamas Dezsö, "Assurluların Anadolu Seferleri", *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, Hazırlayanlar: Kemalettin Köroğlu - Selim Ferruh Adalı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 148 - 153.

Urartu kralları batıya yönelik yayılım politikalarını geliştirirken ulaşım sorununu ise⁹⁰ Muş-Bingöl-Elazığ İl'leri arasında ve doğu batı yönünde uzanan dünya tarihinin bilinen ilk karayolunu inşa ederek çözmüştür⁹¹. Tarihi Urartu Yolu'nun izlediği güzergâh⁹² modern cumhuriyetle birlikte inşa edilen karayolu ile eş değer bir konumdadır. Yolun, 3000-2500 m yükseklikteki ve çok kayalık bir yapıya sahip olan Bingöl Dağları üzerindeki 80-90 km. lik kısmı kesintisiz olarak izlenebilmektedir⁹³. Başkent Tuşpa'dan (Van) Harput'da kadar devam eden Bingöl dağ yolu aynı zamanda Urartu'nun batı bölgelerine ulaşımını sağlayan en kısa yol olarak kabul edilmektedir. Eski Çağ Dünyası'nın gelişmişlik düzeyini ve teknolojik kabiliyetini göz önünde bulundurduğumuzda, Urartu bu dağ yolu şebekesini inşa ederken özellikle Elazığ ile Muş arasındaki dağlık coğrafyada yoğun bir şekilde insani güç kullanarak inşa etmiştir⁹⁴. Özellikle Urartu kralı Menua Dönemi ile birlikte yoğun bir şekilde başlayan batıya doğru yayılma faaliyetleri, muhtemelen Muş Ovası ve kuzeyindeki Kayalidere Kalesi (Muş-Varto) civarı daha İşpuini döneminde Urartu egemenliğine girmiştir⁹⁵. Urartu merkez bölgesi dışında Kayalidere sahip olduğu mimari özellikleri, konumu ve iç düzeniyle Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasında, Urartu Dönemine tarihleyebileceğimiz önemli kaya mezarlarından biridir⁹⁶.

⁹⁰ Sırrı Tiryaki, "Urartu Krallığı'nın Batı Yayılımında Bingöl Güzergâhı", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, Editörler: Bilcan Gökçe - Pınar Pınarcık, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2018, s. 383 - 412.

⁹¹ Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 11, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, s. 47 - 63.

⁹² Recep Yıldırım, "Harput/Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Elazığ, 23-25 Mayıs 2013, s. 302 - 303.

⁹³ Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", s. 47 - 63.

⁹⁴ Yıldırım, "Harput/Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası", s. 302.

⁹⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 58 - 65.

⁹⁶ Erkan Konyar, "Urartuda Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri", *Urartu: Doğu'da Değişim*, Hazırlayanlar Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 211 - 212 & C. A. Burney, "A First Season of Excavations on the Urartian Citadel of Kayalidere", *Anatolian Studies* 16, 1966, s. 55 - 111.

Muş il merkezinde yer alan Urartu Dönemine ait mimari yapılardan biri de Kepenek Kalesi'dir. İl merkezinin 3-4 km. güneydoğusunda yer alan bu yapı, Donatım köyü ile Kepenek köyü arasındaki sahada bulunmaktadır. Doğu yönünde burun şeklinde uzanan bu mimari yapı, yoldan 25 m. kadar yükseklikte, 1392 m. rakımlı bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kepenek Kalesi yakınlarında Urartu Kralı I. Argiştı'ye (MÖ 785-765) ait bir yazıt ele geçirilmiştir. Yazıt günümüzde Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından koruma altına alınmıştır⁹⁷. Söz konusu yazıtta "*Efendi Haldi'ye, Minua oğlu Argiştı, bu susz-tapınağmı ve bir kale'yi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi (ve) adını Argiştihinili koydu. Haldi'nin büyüklüğü sayesinde (ben) Minua oğlu Argiştı, güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkesi Kralı, Tuşpa Şehri beyi*" şeklindeki ifadeler yer almaktadır⁹⁸. Bütün bunların yanı sıra Muş Merkez İlçeye bağlı Tabanlı, Yürekli, Suboyu 2, Bozbulut, Körprağaç, Hasköy ilçesinde Girheliz, Korkut İlçesinde Alazlı ve Girçay ve Girheliz ve Hunan gibi höyüklerin tamamında yapılan araştırmalar sonucunda Urartu Dönemine ait çanak çömlekler ele geçirilmiştir⁹⁹.

Kepenek Kalesi yazıtı dışında Urartu Krallığı'nın Muş coğrafyasındaki varlığını kanıtlayan yazıtlardan bir diğeri ise Alazlı/Tirmet yazıtıdır. Söz konusu yazıt Muş İl'inin 25,5 km doğusunda, Korkut ilçesinin de 6,2 km güneyinde yer almaktadır. Yazıtta Urartu kralı Menua'nın girdiği savaştan bahsedilmiştir¹⁰⁰: "*İşpuini'nin oğlu Menua bu taşı Efendimiz tanrı Haldi için dikti. Tanrı Haldi mızrağı ile askeri sefere çıktı. Urme ülkesi topraklarındaki Tirtimi kentini ele geçirdi*"¹⁰¹

⁹⁷ Hanifi Biber, "2012 ve 2014 Yılları Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları", 33. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2016, s. 348.

⁹⁸ Nurettin Koçhan & Mirjo Salvini; "A new Inscription from the neighbourhood of Muş", *SMEA*, 42/2, 2000, s. 305.

⁹⁹ Biber, "2012 ve 2014 Yılları Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları", s. 348.

¹⁰⁰ Biber & Işık & Erdoğan "A New urartian Stele Fragment from Alazlı-Tirmet, Province of Muş", s. 86.

¹⁰¹ Biber & Işık & Erdoğan "A New urartian Stele Fragment from Alazlı-Tirmet, Province of Muş", s. 87-88.

Yazıtta geçen “Tirtimi kenti” ifadesi ile yazıtın ele geçirildiği köyün adının, günümüzde hala köylüler tarafından “Trmerd/Tirmet” olarak kullanılması oldukça ilginçtir. Tirmet ve Tirtimi isimleri arasındaki benzerlik, Demir Çağı yerleşim yerlerinin isimlerinin aradan 2800 yıl geçmiş olsa bile modern zamanlara kadar çok fazla değişikliğe uğramadan kullanıldığını ortaya koymaktadır. Metindeki ifadeler Menua'nın Urme topraklarına askeri seferler gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır. Tirmet yazıtının konumu ve yazıttaki ifadeler Urme ülkesinin Muş Ovası'na lokalizasyonunu olası kılmaktadır. Muş Ovası'nın kuzeyi boyunca kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan ve ortalama yüksekliği 2000 m olan Otluk Dağları, Urme topraklarının kuzey sınırını oluşturmaktadır. Yazıtın bulunduğu Tirmet Köyü'nü de içeren Muş Ovası, kuzeyinde bulunan Otluk Dağlarıyla önemli bir Urartu savaş rotası olarak hizmet veren Patnos, Malazgirt ve Bulanık Ovalarından ayrılmıştır¹⁰².

3.2. Medler Döneminde Muş (MÖ 728-550)

Urartu Krallığının yıkılışını takip eden dönemde Van ve Muş Bölgelerinin maddi kültüründe belirsizlik söz konusu olmuştur ve bu dönem arkeolojik kanıtlarla tam olarak aydınlatılamamaktadır. Ayrıca Transkafkasya'daki yerleşim alanlarından gelen malzemelerin yetersiz olması da bu belirsizliği derinleştirmektedir. Urartu Krallığı'nın düşüşü ve Asur'un son krallığının ölümüyle birlikte Yakın Doğu coğrafyasında askeri ve siyasi gelişmelerde yeni bir aşamaya geçilmiştir¹⁰³. Urartu sonrasında Doğu Anadolu coğrafyasının politik ve askeri coğrafyası Medler tarafından şekillendirilmiştir. Medler MÖ 625'ten itibaren Doğu Anadolu coğrafyası için askeri tehdit unsuru olmaya başlamıştır ve MÖ 590 yılına gelindiğinde ise Muş ve Van coğrafyalarını ele geçirip Kızılırmak Nehrine kadar olan sahada güçlü bir egemenlik kurmuştur. Med kralı Kyaksares

¹⁰²Biber & Işık & Erdoğan “A New urartian Stele Fragment from Alazlı-Tirmet, Province of Muş”, s. 88-93.

¹⁰³ Rothman, “Beyond The Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods”, s. 138 - 149.

(MÖ 625-585) ile Babil kralı Nabopolassar arasında MÖ 585 yılında yapılan barış antlaşmasına göre Mezopotamya, Suriye ve Filistin Babil Krallığı'na, Dicle ve Fırat Nehirlerinin yukarı bölümlerinden Kızılırmak Nehri'ne kadar olan saha Med Krallığı'na bırakılmıştır¹⁰⁴. Babil ve Med Krallıkları arasında gerçekleştirilen bu antlaşma sonucunda Medler, Yakın Doğu coğrafyasında çok daha etkili politik ve askeri bir güç haline gelmiştir.

3.3. Akhaimenidler Döneminde Muş (MÖ 550 - MÖ 330)

Med Krallığı sonrasında Doğu Anadolu coğrafyasında güçlü bir egemenlik kuran Akhaimenidler, Seleukoslar, Parthlar ve Romalılar Yakın Doğu coğrafyasının yanı sıra Avrupa ve Güney Asya'ya da yayılmıştır. Dünya ölçekli imparatorlukların ilkinin oluşturan Akhaimenidler, İran coğrafyasından gelmiştir ve MÖ 550'de Büyük Kyros'un fetihleri ile büyük bir imparatorluk halini almıştır. Akhaimenidler, güneybatı İran'daki geleneksel evrelerden başlayarak Kyros'un batıda Yunanistan doğuda Hindistan'a kadar olan coğrafyaları egemenlik altına almasıyla dönemin devasa askeri ve politik gücü haline gelmiştir¹⁰⁵. Akhaimenidler, ele geçirdiği bölgelerin etnik çeşitliliği konusu ile ilgilenmiştir ve hâkimiyet kurduğu sahalardaki halkları daha önceden kurmuş oldukları Akhaimenid yönetim sistemleri içine dâhil etmiştir. Bu halklara dair bilgiler Herodotos'un aktardıklarının yanı sıra I. Dareios ve Kserkses'e ait kaynaklar gibi Pers listelerinden alınmıştır. Kayıtlarda sözü edilen halklar Yunanlılar, Paphlagonialılar, Bithynialılar, Kappadokialılar, Phrygler, Mysialılar, Lydialılar, Karialılar, Pisidialılar ve Kilikialılardır¹⁰⁶.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Urartu sonrası Doğu Anadolu Bölgesi'nde etkili bir güç haline gelen Akhaimenidler, Muş

¹⁰⁴ Davut Yiğitpaşa, *Doğu Anadolu Geç Demir Çağı*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. 28.

¹⁰⁵ Rothman, "Beyond The Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods", s. 138 - 149.

¹⁰⁶ Frederic Maffre, "Pers Hâkimiyeti Altında Anadolu Halkları", *Persler: Anadolu'da Kudret ve Görkem*, Editörler: Kaan İren - Çiçek Karaöz - Özgün Kasar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 52.

ve Van civarlarında güçlü bir egemenlik kurmuştur. Akhaimenidlerin aynı zamanda Urartuların hem askeri stratejisini hem de bazı mimari stillerini benimsedikleri görülmüştür¹⁰⁷.

3.4. Seleukoslar Döneminde Muş (MÖ 330-MÖ 64)

Büyük İskender'in ölümünden sonra Diadokhlar MÖ 321 yılında Triparadeisos'ta toplandılar. Bu toplantıda alınan karar gereği Seleukos, Babylonia Satraplığının başına geçmiştir. MÖ 301 yılında Ipsos Savaşı'nda Antigonos ve Demetrios kuvvetleri karşısında kazanılan kesin zaferden sonra Seleukosların Anadolu'daki gücü artmıştır¹⁰⁸. Ipsos Savaşı'ndan sonra Anadolu coğrafyasında etkili bir siyasi ve askeri güç haline gelen Seleukosların Muş ve Van gibi Doğu Anadolu Bölgesi'nin dağlık alanlarında güçlü bir hâkimiyet kurması bölgedeki idari düzeni de etkilemiştir¹⁰⁹. Seleukos kralı III. Antiokhos Döneminde, Doğu Anadolu Bölgesi satraplık şeklinde yönetilmeye başlanmıştır¹¹⁰. Seleukosların mesafenin uzunluğuna, arazinin zorluğuna ve nakliye masraflarına rağmen başta Muş ve çevresi olmak üzere Doğu Anadolu Bölgesi'nde askeri ve siyasi açıdan güçlü bir egemenlik kurmaya çalışması bölgenin sahip olduğu hammadde kaynakları ve insan gücü potansiyeli etkili olmuştur¹¹¹.

3.5. Partlar Döneminde Muş (MÖ 248-MS 228)

Seleukoslardan sonra Yakın Doğu coğrafyasında etkili olan askeri ve politik güçlerden biri de Part İmparatorluğu olmuştur. Partlar MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısında Yakın Doğu'da yeni bir politik yapılanma olarak ortaya çıktıklarında Akhaimenid İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte Eski Yakın Doğu'daki siyasi

¹⁰⁷ Rothman, "Beyond The Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods", s. 138 - 149.

¹⁰⁸ Oğuz Tekin, *Eski Anadolu ve Trakya: Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12. - MS 4. Yüzyıllar Arası)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 7-140.

¹⁰⁹ Rothman, "Beyond The Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods", s. 138 - 149.

¹¹⁰ Susan Wise Bauer, *Antik Dünya: İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına*, Çeviri Mehmet Moralı, Alfa Tarih, İstanbul, 2013, s. 666.

¹¹¹ Rothman, "Beyond The Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods", s. 139.

yapılanmalarda ciddi değişimlerin yaşandığı bir dünya ile karşılaştılar. Arsakes yönetiminde tarih sahnesine çıkan ve kısa sürede Yakın Doğu coğrafyasındaki etkili askeri ve politik güçlerinden biri haline gelen Partlar batıda Fırat Nehri'nden doğuda Asya ve Baktria sınırlarına kadar uzanmıştır¹¹². Aslında Part İmparatorluğu'nun tarih sahnesine etkili bir şekilde çıkmasıyla Hellenistik kültüre karşı Doğu dünyasının zaferi anlamına da gelmiştir. Batı dünyasının Hellenistik kültür ile kurmuş olduğu üstünlüğe karşı bir tepki olarak ortaya çıkan Partların, Seleukosların geniş arazilerini ele geçirerek büyümeleri Roma'nın Küçük Asya'daki sıra dışı düşmanı haline gelmelerine neden olmuştur. Partlar bir taraftan askeri sınırlarını batıya doğru genişletirken, diğer taraftan II. Mitradat (MÖ 123-88) doğuda Afgan-Eli ile Hindistan'ın bir kısmını ele geçirerek "Büyük" ünvanını almış, sonra da batıya yönelerek Artaksiyaslılar (Armenyalılar)dan 4. kral II. Artavas'tan (MÖ 123-95) Artropaten ve İberler'e (Gürcistan) ait olan bölgeleri geri almıştır. Ayrıca, II. Tigran'ı MÖ 120 yıllarında rehin alıp Hamadan'a göndermiştir. Böylece bütün Armenia'yı egemenliği altına alan, Büyük Mitradat, Doğu Anadolu ve Kafkas eteklerine kadar olan coğrafyada güçlü bir hâkimiyet kurmuştur¹¹³.

Resim 3: Part İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu Coğrafyasındaki Siyasi ve Askeri Yayılım Alanları (Harita Tarihçi Erol Yılmaz tarafından çizilmiştir)

¹¹² Ekrem Memiş, *Eski İnan Tarihi: Medler, Persler, Partlar*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2018, s. 123.

¹¹³ Yusuf Kılıç, "Partlar", *Yeni Türkiye: Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I*, Yıl 8, Sayı 43, Ocak-Şubat 2012, s. 178.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Part İmparatorluğu gibi dünya çapında askeri bir gücün hâkimiyet kurmasıyla birlikte Muş ve Van Bölgeleri bir sınır bölgesi haline gelmiştir. Doğu Anadolu'da kurulan Part egemenliğinden sonra Muş ve çevresi, uzun yıllar Romalılar ve Partlar arasındaki hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Part İmparatorluğu döneminde Muş coğrafyasına yönelik sürdürülen politik tutum, bu coğrafyanın yarı bağımsız sınır bölgesi olması şeklinde olmuştur¹¹⁴.

3.6. Roma İmparatorluğu Döneminde Muş (MÖ 753-MS 305)

Part İmparatorluğu'nun Ön Asya'daki güçlü varlığının yanı sıra Orta ve Batı Anadolu'da güçlü bir egemenlik kurduktan sonra doğu sınırlarını Fırat Nehri'ne kadar ilerletme düşüncesi Roma İmparatorluğu'nda MÖ 90'lı yıllarda gündeme gelmeye başlamıştır¹¹⁵. Muş coğrafyasının da siyasi sınırları içerisinde yer aldığı Armenia Krallığı'na Partlar MÖ 2. yüzyılın sonlarında saldırmış ve Armenia kralı Arvates'in oğlu Tigranes, Partlar'a esir düşmüştür. MÖ 94 yılında Armenia kralı Arvates'in ölümü üzerine Partlar ellerinde esir tutukları Tigranes'i Armenia tahtına geçirmiştir. Bütün bu gelişmelerle birlikte Part İmparatorluğu'nun asli kurucusu olan Arşaklar sülalesinden bir grup Armenia'ya yerleşmiştir. Part yöneticilerinin desteğini alan bu grup bir süre sonra Armenia'da siyasi ve askeri yönetimi ele geçirmiştir. Armenia Krallığını Part egemenliği altında bırakmak istemeyen Romalılar harekete geçmiştir¹¹⁶. MÖ 90'lı yıllardan itibaren Armenia Krallığı Romalılar ve Partlar arasında askeri bir sorun olarak ortaya çıkmaya başlamıştır¹¹⁷.

¹¹⁴ Rothman, "Beyond The Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods", s. 145-149.

¹¹⁵ Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XIII, İzmir, 1998, s. 163.

¹¹⁶ Mehmet Ali Kaya, "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 92-İ.S. 4)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 1, İzmir, 2004, s. 73-74 & Sırrı Tiryaki, "Roma İmparatorluğu'nun Fırat (Euphrates) Hattı (M.Ö.129 - M.S. 230)", *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/1 Winter 2016, s. 222.

¹¹⁷ Tiryaki, "Roma İmparatorluğu'nun Fırat (Euphrates) Hattı (M.Ö.129 - M.S. 230)", s. 222.

Roma senatosu MÖ 92 yılında Romalı General Lucius Cornelius Sulla'yı Anadolu'da Roma egemenliğini tesis etmek üzere görevlendirmiştir. Sulla, Anadolu'daki ilerleyişi esnasında Partlarla işbirliği yapan Armenia kralı Tigranes'i ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu galibiyetle birlikte Fırat Irmağı, Romalılar ve Partlar arasında askeri ve siyasi sınır olarak kabul edilmiştir. MÖ 89-63 yılları arasında devam eden Roma ve Mithridates savaşları sonunda Fırat Irmağı'na kadar olan Anadolu coğrafyasının tamamında Romalılar egemenlik kurmuştur ve Muş coğrafyasında egemenlik kuran Armenia Krallığı başta olmak üzere bölgedeki krallıklar Roma'ya vergi ödemiştir¹¹⁸. Marcus Antonius'la birlikte Roma İmparatorluğu Partlara karşı büyük bir askeri üstünlük sağlanmıştır¹¹⁹. Bütün bu başarılar, Doğu Anadolu coğrafyasında Part ve Armenia Krallıklarına karşı güçlü bir Roma egemenliğinin kurulmasını sağlamıştır. Augustus'un iktidarı döneminde Roma İmparatorluğu Atlantik Okyanusu'ndan Doğu Anadolu coğrafyasına kadar olan saha da güçlü bir egemenlik kurmuştur¹²⁰. Vespasianus döneminde ise Roma yönetimi içerisinde Fırat hattının da yer aldığı doğu sınırlarına daha fazla önem vermiştir. Ve bu dönemde Roma ordusu Fırat coğrafyasında yoğun bir şekilde işgal faaliyetlerinde bulunmuştur¹²¹. Vespasianus iktidarı döneminde çıktığı doğu seferinde oldukça stratejik hamleler geliştirmiştir. Kommagene Krallığı'nın ele geçirilmesi bu stratejik hamlelerden biri olmuştur. Gerçekleştirilen bu hamlelerle Roma'nın askeri ve siyasi hâkimiyeti Karadeniz'e kadar ulaşmıştır. Ve böylece Anadolu'daki Roma egemenliği çok daha geniş alanlara ulaşmıştır¹²².

¹¹⁸ Tiryaki, "Roma İmparatorluğu'nun Fırat (Euphrates) Hattı (M.Ö.129 - M.S. 230)", s. 222-225.

¹¹⁹ M. A. R. Colledge, *The Parthians*, Thames and Hudson, London, 1969, s. 36-56.

¹²⁰ Michael Sommer, *The Complete Roman Emperor: Imperial Life At Court and Campaign*, Thames / Hudson, London, 2010, s. 26-33.

¹²¹ P. M. Edwell, *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*, Routledge, London and New York, 2007, s. 7.

¹²² R. J. Ferguson, "Rome and Parthia: Power politics and diplomacy across cultural frontiers", *The Centre for East-West Cultural and Economic Studies*, Faculty of Humanities and Social Sciences, Bond University, Australia, 2005, s. 12.

Resim 4: Anadolu Coğrafyasında Roma İmparatorluğu'nun Askeri ve Siyasi Yayılımı (Harita Tarihçi Erol Yılmaz tarafından çizilmiştir)

Septimius Severus'un Roma tahtına oturmasıyla birlikte Roma rakiplerine karşı büyük savaşlar başlatmıştır¹²³. MS 196 yılında Roma ordusu Partlara karşı seferler başlatmış¹²⁴ daha sonra MS 197 yılının yazında ise Severus, Partların başkentine doğru harekete geçmiştir¹²⁵. Bu sefer sonunda Septimius Severus¹²⁶, Partların başkenti Ktesiphon'u¹²⁷ yağmalamış; Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki coğrafyada Roma İmparatorluğuna bağlı yeni eyaletler kurmuştur¹²⁸. Roma, Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlü bir egemenlik kurduktan sonra Akhaimenid ve Seleukoslar Döneminde olduğu gibi Van ve Muş Bölgelerini Armenia olarak tanımlamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Roma nüfuzu ve işgal faaliyetleri kendi gücünün yanı sıra rakiplerinin gücüne de bağlı olmuştur. Van ve Muş coğrafyaları

¹²³ Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*, (Çeviren Çiğdem Menzilioğlu), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 215-219.

¹²⁴ Ferguson, "Rome and Parthia: Power politics and diplomacy across cultural frontiers", 13.

¹²⁵ Mehmet Ali Kaya, *Roma'nın Afrikalı İmparatoru Septimius Severus*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 223.

¹²⁶ David Potter, *Emperors of Rome: Imperial Rome from Julius Caesar to the last Emperor*, Quercus, New York, 2008, s. 141.

¹²⁷ Barthel Hrouda, *Mezopotamya*, Çeviren Zehra Aksu Yılmaz, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 69.

¹²⁸ Potter, *Emperors of Rome: Imperial Rome from Julius Caesar to the last Emperor*, s. 141.

için Klasik Armenia Dönemi Roma ve Part savaşlarıyla geçmiştir. Roma Döneminde Muş coğrafyası Part Döneminde olduğu gibi yarı bağımsız sınır bölgesi konumunda olmuştur¹²⁹. Muş coğrafyası Partların ardılları olan Sasani ve Roma çatışmalarına da sahne olmuştur¹³⁰ ve bu coğrafya bazen Romalıların bazı dönemlerde ise Sasani egemenliği altına girmiştir¹³¹.

Sonuç

Üzerinde kurulduğu coğrafyanın sahip olduğu imkânlar, tarihin bütün dönemleri boyunca kentlerin gelişimindeki ana faktörlerden biri olmuştur. Ayrıca kurulduğu coğrafyanın sahip olduğu elverişli şartlar ve beslenme ekonomisine olan katkısı, kentin yerleşme tarihinin kadimliğini doğrudan etkileyen unsurlar olmuştur. Muş'un Prehistorik geçmişinin kentin coğrafi sınırları içerisinde bulunan Liz buluntu yeri ve açık hava yerleşim alanının varlığı ile Paleolitik Çağ'la başlatılması elbette ki şehrin kurulduğu coğrafyanın uygun yaşamsal şartlara sahip olmasının doğrudan katkısı olmuştur. Paleolitik Çağ'dan sonra bölgedeki insani faaliyetlerin artarak devam etmesinde, Muş'un sahip olduğu verimli otlaklar ve Muş Ovası'nın arazisi etkili olmuştur. Bütün bunların yanı sıra Anadolu ve Mezopotamya coğrafyaları ile sürdürülen ticari ilişkilerde aktif rol oynayan ve bir ticaret kolonisi konumunda olan Tilkitepe yerleşim alanının varlığı bölgedeki insani hareketliliği artıran bir başka önemli faktör olmuştur. Van Gölü'nün doğu kıyısında bulunan Tilkitepe, Van, Tatvan, Bingöl ve Muş kökenli obsidyenlerin güney bölgelerine aktarılmasında başat rol oynamıştır.

Kalkolitik Çağ'dan itibaren Anadolu ve Mezopotamya coğrafyaları arasında varlığını artırarak sürdüren ticari ve kültürel ilişkiler, Muş coğrafyasındaki insani hareketliliği de artırmıştır. Mezopotamya kökenli Halaf ve Uruk kültürlerine ait buluntu-

¹²⁹ Rothman, *Beyond The Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods*, s. 143-149.

¹³⁰ Hatice Palaz Erdemir, "Antikçağ'da Politik Bir Arena ya da Armenia", *Yeni Türkiye*, Cilt 60, Ankara, 2014, s. 8-11.

¹³¹ Mehmet Fatih Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", *Yeni Türkiye*, Cilt 60, Ankara, 2014, s. 8-9.

ların Muş coğrafyasında ele geçirilmesi ve bu kültürlerin kuzey sınırları arasında Muş coğrafyasının da yer alması bunun en önemli kanıtı olmuştur. Tunç Çağları ile birlikte bölge coğrafyasının genelinde olduğu gibi Muş coğrafyasında da sosyolojik dönüşümler yaşanmıştır. Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasının genelinde hayvancılıkla geçinen ve göçebe yaşam tarzına mensup gruplar belirmiştir. Muş coğrafyasının hayvancılık ekonomisi için zengin otlaklara sahip olması, yaylacı olarak tanımladığımız grupların bu coğrafyayı da kullanmasına neden olmuştur. Bahsettiğimiz bu sosyolojik dönüşümler zamanla siyasal ve sosyal yapılanmalara dönüşmüştür.

Tunç Çağları ile birlikte Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasında başlayan toplumsal bazlı sosyolojik ve politik dönüşümler, Demir Çağ'ında Urartu Krallığı'nın kuruluşuyla birlikte zirveye ulaşmıştır. Demir Çağ'ının vahşi emperyalist güçlerinden biri olan Asur'un bölgeye yönelik saldırgan tutumu, Dağlık Doğu Anadolu'daki dağ aşiretlerini, yurt savunması anlamında politik tavır almaya zorlamıştır. Dağ aşiretleri arasında ortaya çıkan bu politik tutum Urartu Krallığı'nın kuruluşu ile sonuçlanmıştır. Urartu'nun kuruluşu sadece Doğu Anadolu için değil aynı zamanda Yakın Doğu coğrafyası için artık hayatın akışının farklı yönde gelişmesi anlamına gelmiştir. Bir taraftan Mezopotamya'nın vahşi emperyalist gücü Asur diğer taraftan ise Dağlık Doğu Anadolu'nun yegâne gücü olan Urartu'nun yanı sıra onunla birlikte hareket eden ve "Geç Hitit Krallıkları" olarak tanımladığımız yerel politik güçlerin varlığı, Orta Demir Çağ'ında Yakın Doğu coğrafyasının askeri ve politik coğrafyasını şekillendirmiştir. Doğu Anadolu'daki devasa güç olan Urartu'nun batıya yönelik yayılım faaliyetlerinden etkilenen sahalardan biri de Muş coğrafyası olmuştur.

Urartu yıkılışı sonrasında Muş coğrafyası, hammadde ve insan gücü arayışındaki emperyalist güçlerin çatışma alanına dönüşmüştür. Urartu sonrası Doğu Anadolu Bölgesi'nin askeri ve politik haritasını şekillendiren güçlerin, dağlık ve Eski Çağ dünyasının teknik kapasitesi gibi durumları da göz önünde

bulundurduğumuzda, ulaşım imkânlarının çok zor olduğu bu coğrafyada egemenlik kurmaya çalışmaları bölgenin sahip olduğu insan gücü ve hammadde kaynakları ile açıklanabilir. Muş coğrafyası özelinde, Doğu Anadolu Bölgesinin sahip olduğu genç nüfus ve hammadde kaynakları askeri imparatorlukların insan kaynağını ve askeri harcamalarını karşılamada bölgeyi vazgeçilemez sömürü coğrafyalarından biri haline getirmiştir. Bu bölgeden elde edilecek hammadde ve insan gücü gibi kaynaklar, Yakın Doğu coğrafyasındaki askeri, politik ve ekonomik koşulları belirleyen ve yönlendiren sömürge imparatorluklar için önem arz etmiştir. Ve bu bağlamda Demir Çağ'ında Muş coğrafyasının politik ve askeri haritasını şekillendiren faktörlerden biri de, söz konusu güçlerin sömürgecilik faaliyetleri kapsamında kendi aralarında çatışmaları olmuştur.

Kaynaklar

- Arınc, Kenan, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, 2. Baskı, Biyosfer Araştırmaları Merkezi, Erzurum, 2013.
- Atalay, İbrahim, & Mortan, Kenan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Balkan Atlı, Nur, " Kapadokya Obsidiyenleri", *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 2011.
- Bauer, Susan Wise, *Antik Dünya: İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına*, Çeviri Mehmet Moralı, Alfa Tarih, İstanbul, 2013.
- Biber, Hanifi, & Çavuşoğlu, Rafet, & Erdoğan, Sabahattin, "Muş İli Ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması (Demir Çağları) 2010 Yılı Araştırmaları: Bulanık-Malazgirt", 29. *Araştırma sonuçları Toplantısı*, 3. Cilt, Ankara, 2012, s. 375 - 376.
- Biber, Hanifi, & Işık, Kenan, & Erdoğan, Sabahattin, "A New urartian Stele Fragment from Alazlı-Tirmet, Province of Muş", *Aramazd*, Volume VII, Issue 1, 2012, s. 86 - 98.
- Biber, Hanifi, "2012 ve 2014 Yılları Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları", 33. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Kültür Varlıkları

- ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2016, s. 335 - 360.
- Bingöl, Akın, "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2013, s. 115 - 134.
- Burney, C. A., "A First Season of Excavations on the Urartian Citadel of Kayalıdere", *Anatolian Studies* 16, 1966, s. 55 - 111.
- Burney, C. A., "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies* 8, 1958.
- Colledge, M. A. R., *The Parthians*, Thames and Hudson, London, 1969.
- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1994.
- Dezsö, Tamas, "Assurluların Anadolu Seferleri", *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, Hazırlayanlar: Kemalettin Köroğlu - Selim Ferruh Adalı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Edwell, P. M., *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*, Routledge, London and New York, 2007.
- Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*, (Çeviren Çiğdem Menzilioğlu), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Ferguson, R. J., "Rome and Parthia: Power politics and diplomacy across cultural frontiers", *The Centre for East-West Cultural and Economic Studies*, Faculty of Humanities and Social Sciences, Bond University, Australia, 2005.
- Grayson, A. Kirk, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC)*, University Of Toronto Press, 2002.
- Gülen, Nurdoğan K., *Anadolu'nun Bin Tanrılı Kralı Şuppiluliuma*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Harmankaya, Savaş, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", http://tayproject.org/downloads/Kalkolitik_SH.pdf.
- Hrouda, Barthel, *Mezopotamya*, Çeviren Zehra Aksu Yılmaz, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Işıklı, Mehmet, & Ergürer, Hatice, "Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Kültürü'nde Mekân ve Mekân Kullanımına

- Dair Gözlemler”, *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekan (Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu, Kütahya 10-12 Ekim 2016)*, Editör: Gökhan Çoşkun, Bilgin Kültür Sanat Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 43 - 64.
- İşıklı, Mehmet, & Tavukçu, Ali Yalçın, “Muş-Bulanık Bölgesinden Bir Grup Erken Demir Çağ Seramiği”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Cilt 0/ Sayı 14, 2008, s. 81 - 86.
- İşıklı, Mehmet, “Dağlık Doğu Anadolu Yaylasının Erken Halkları”, *Aktüel Arkeoloji*, 2018, s. 71 - 77.
- İşıklı, Mehmet, “Erzurum Bölgesi’nde Karaz Kültürü’nün Başlangıcı: Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi”, *Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, Editörler: Birol CAN - Mehmet İŞIKLI, İstanbul, Zero Prod Ltd., 2008, s. 325 - 350.
- İşıklı, Mehmet, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kaya, Mehmet Ali, “Anadolu’da Roma Egemenliği ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi XIII*, İzmir, 1998, s. 163 - 173.
- Kaya, Mehmet Ali, “Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 92-İ.S. 4)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 1, İzmir, 2004, s. 73 - 86.
- Kaya, Mehmet Ali, *Roma’nın Afrikalı İmparatoru Septimius Severus*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kılıç, Yusuf, “Partlar”, *Yeni Türkiye: Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I*, Yıl 8, Sayı 43, Ocak-Şubat 2012.
- Kıranşan, Kemal, & Şengün, M. Taner, “Bulanık-Malazgirt (Muş) Havzası’nda Arazi Kullanımının Zamansal Değişimi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 35, Aralık 2016.
- Koçhan, Nurettin, & Salvini, Mirjo, “A new Inscription from the neighbourhood of Muş”, *SMEA*, 42/2, 2000.
- Koçhan, Nurettin, “Malazgirt-Tıkızlı Kalesi”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji-*

- Sanat Tarihi Dergisi*, V. Dergi, 1990, s. 87 – 108.
- Konyar, Erkan, "Urartuda Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri", *Urartu: Doğu'da Değişim*, Hazırlayanlar Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 211 – 212.
- Kozbe, Gülriz, "Muş Ovası Yüzey Araştırmalarında Ele Geçen Erken Transkafkasya Çanak Çömleği Işığında Bölgenin Erken Tunç Çağı'nın Yeniden Değerlendirilmesi", *Arkeoloji Dergisi III*, Ed. H. Malay, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1995.
- Kozbe, Gülriz, "Van - Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1990, s. 533 – 554.
- Kökten İ. Kılıç, "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları", *Belleten*, Cilt XI, Sayı 43, 1947.
- Köroğlu, Kemalettin, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", *Urartu: Doğu'da Değişim*, Hazırlayanlar Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 12 – 55.
- Kushnareva, K. Kh., *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from The Eighth to The Second Millennium B. C.*, Translated by H. N. Michael, Philadelphia: The Universty Museum Universty of Pennsylvania, 1997.
- Luckenbill, Daniel David, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, The Universty of Chicago Press, Chicago, 1926.
- Maffre, Frederic, "Pers Hâkimiyeti Altında Anadolu Halkları", *Persler: Anadolu'da Kudret ve Görkem*, Editörler: Kaan İren – Çiçek Karaöz – Özgün Kasar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.
- Memiş, Ekrem, *Eski İran Tarihi: Medler, Persler, Partlar*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2018.
- Özcan, Rabia, "Hititler ve Doğu Anadolu", *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures*, Proceedings I, Edited by Mehmet Işık - Birol Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, s. 277-288.
- Özdoğan, Mehmet, "Neolitik Çağ: Çanak Çömleksiz", *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve

- Pazarlama A. Ş., 2011.
- Özdoğan, Mehmet, "Kalkolitik Çağ: Köyden Kentte", *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 2011.
- Özfırat, Aynur, "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri YüzeY Araştırması: Tunç ve Demir Çağlar", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Ankara, 2000, s. 193 - 210.
- Özfırat, Aynur, "1999 Yılı Muş İli YüzeY Araştırması: Tunç ve Demir Çağlar", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001, s. 123 - 140.
- Palaz Erdemir, Hatice, "Antikçağ'da Politik Bir Arena ya da Armenia", *Yeni Türkiye*, Cilt 60, Ankara, 2014, s. 1-17.
- Pınarcık, Pınar, "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2 Aralık/December 2012, s. 459 - 482.
- Polatlar, Kaan, *Göçebe-Çoban Halkların Tarihsel Rollerini: Bir Nüfus Teorisi*, Doğu Kitabevi, 2016.
- Potter, David, *Emperors of Rome: Imperial Rome from Julius Caesar to the last Emperor, Quercus*, New York, 2008.
- Radner, Karen, "Assurlular - Urartular", *Aktüel Arkeoloji*, Kasım - Aralık 2012/30, İstanbul, 2012, s. 42 - 55.
- Rothman, Mitchell S, "The Changing Organisation of Kura Araxes Culture", *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures*, Proceedings I, Edited by Mehmet Işıklı - Birol Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- Rothman, Mitchell S., & KOZBE, Gülriz, "Muş in the Early Bronze Age", *Anatolian Studies*, Vol. 47, 1997.
- Rothman, Mitchell, "Beyond The Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods", in *View From the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*. Edited by Antonio Sagona, Dudley, Mass.: Peeters, Belgium, 2004, s. 121 - 178.
- Salvini, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,

İstanbul, 2006.

Sayılan, Hasan, *Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Beşeri Ve İktisadi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Sevin, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2003.

Sevin, Veli, *Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Sevin, Veli, "Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu", *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 2011, s. 342 - 367.

Sevin, Veli, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 11, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, s. 47 - 63.

Sommer, Michael, *The Complete Roman Emperor: Imperial Life At Court and Campaign*, Thames / Hudson, London, 2010.

Sönmez, Mehmet Emin, "Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 55, 2010.

Şengün, M.Taner, & Kıranşan, Kemal, "Bulanık-Malazgirt (Muş) Havzası'nın İklim Özellikleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 6, Cilt: 6, Sayı: 12, s. 21 - 50.

Tan, Armağan, *Urartu Krallığı'nın Kuruluşu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, T. C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı - Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2010.

Tekin, Oğuz, *Eski Anadolu ve Trakya: Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12. - MS 4. Yüzyıllar Arası)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Tiryaki, Sırrı, "Roma İmparatorluğu'nun Fırat (Euphrates) Hattı (M.Ö.129 - M.S. 230)", *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/1 Winter 2016, s. 217 - 236.

Tiryaki, Sırrı, "Hititlerin Fırat Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 113, Sayı 22, İstanbul, 2016.

- Tiriyaki, Sırrı, "Urartu Krallığı'nın Batı Yayılımında Bingöl Güzergâhı", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, Editörler: Bilcan Gökçe - Pınar Pınarcık, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2018, s. 383 - 412.
- Bryce, Trevor, *The Kingdom of The Hittites*, Oxford Universty Press, New York, 2005.
- Yavuz, Mehmet Fatih, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", *Yeni Türkiye*, Cilt 60, Ankara, 2014, s. 1-12.
- Yıldırım, Recep, "Harput/Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Elazığ, 23-25 Mayıs 2013, s. 302 - 303.
- Yıldırım, Recep, "Urartu'nun Batı Bölgesi", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994, s. 287 - 294.
- Yiğitpaşa, Davut, & CAN, Süleyman, "Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesinde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5 Sayı: 20, Kış 2012.
- Yiğitpaşa, Davut, *Doğu Anadolu Geç Demir Çağı*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.
- Zimansky, Paul, "Gölge Hasım: Urartu'nun Asur'la İlişkisi", *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, Hazırlayanlar: Kemallettin Köroğlu - Selim Ferruh Adalı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 230 - 232.